

TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÜRESİ TARİHİ: TÜRK DÜNYA NİZAMININ MİLLÎ, İSLAMÎ VE İNSANİ ESASLARI

OSMAN TURAN*

Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihi Akisleri

*“Şimdi ölürsek dünya durdukça
kahramanlık şanımız yaşayacak;
oğullarımız ve torunlarımız başka
milletlerin başbuğları olacaktır.”*

(Kun hükümdarı)

*“Atalarımızdan işittik ki Garp imparatorluğu
(Roma) elçileri geldiği zaman
bu bizim için artık yeryüzünü
Fethedeceğimize delalet eder.”*

(İstemi Han)

Türklerin cihan hâkimiyeti ve mefkûresi, ilk defa, büyük bir Türk imparatorluğu kuran Kunlar ile bilhassa onların hükümdarı Mete ile başlar. Bu kudretli imparatorluğun hükümdarları mektuplarının başında “Tanrının

* Osman Turan’ın *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî ve İslami Esasları* adlı eserinden doğrudan alınıtı. (Boğaziçi Yayınları, cilt I-II, 2000) “Cihan Hakimiyetinin Tarihi Akisleri” (s83-87) ve “Cihan Hakimiyetinin İlahi Menşei” (s.94-101).

tahtaçıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu"su ibaresini kullandıkları ki hâkimiyetin semavi (ilahi) menşesine inanıldığına dair ilk vesikayı teşkil eder. Hun hükümdarları "Tanrı kutu" unvanını taşıyordu. Büyük ve kudretli imparator Mete sulhu korumak maksadı ile ağır fedakârlıkları göze aldığı hâlde bir çöl parçası için harbe karar verirken: "Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim." dediği rivayeti de milliyet ve vatanperverlik duyguları tarihinde çok eski bir hadise olarak müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hunlar Uzak-şark'tan şarkı Avrupa'ya kadar bütün Türk ve Asya kavimlerini birleştiren, birçoklarını yerlerinden söküp atan ve meşhur Çin Seddi'nin inşasına sebep olan kendi kudret ve üstünlüklerine inanıyorlardı. Bir Hun imparatoru ecdadının Çinlilere karşı kudretini *millî ananelerinin üstünlüğü* ile izah ediyordu. Bu sebeple de Çin kültür ve adetlerine rağbeti milletin esaretine bir başlangıç sayar; bu hususta halkı uyarır ve muharebeleri de sadece milletin menfaati için yaptığını söyler ki Türk hükümdarlarına mahsus olan bu millî görüş ve duygular Orhun kitabelerinde daha derin bir his ve hasletlerle meydana çıkar.¹ Kun imparatorluğunun parçalanmasından sonra bir Hun kumandanı, M.S. 304 yılında, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile ileri gelenleri gizlice toplar ve "Tan-yu'muzun sadece bir unvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu hâlde bile 20.000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. Neden bu esarete katlanalım ve Çin'deki karışıklıklardan faydalanmayalım" der ve devam ederek "İl-çu-su cesur ve hükümdar olmağa layık; bütün meziyetleri haizdir. Eğer Tanrı Kun devletini diriltmek istemeseydi onu dünyaya yollar mıydı" tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun tesiri ile Çin'de oturan Tan-yu'yu davet ettiler ve orada hüküm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları "Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine dair bir delil de Çin'de hüküm süren bu kargaşalığın meydana çıkmasıdır" diyorlardı.² Hunların, esaret döneminde bile, millî şuur ve gururlarını muhafaza ettiklerine ve Tanrı'nın kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına dair şu tarihi kayıt da çok mühimdir. Mağlup olan bir Kun hükümdarı teslim olmayı ret ederken "Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır" beyanı böyle bir durumda bile cihan hâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir.³

Avrupa Hunları da bu mefkûreyi göç ve istilaları ile birlikte bu kıtaya, götürmüşlerdi. Bizans elçisi Priskos Hunların, *Attila'nın ilahi bir menşeden geldiğine* inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, *dünyanın kendilerine ait olduğu* akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler. Daha sonra giden diğer Bizans elçisi Jordanes de *Attila'nın ilahi kudret* tarafından *dünya hükümdarı* edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Attila da diğer Türk kağanları gibi kâhinlere (kamlara) çok itibar

eder ve sözlerini dinlerdi. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsanevi kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi sayardı. Hunlar hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine nasıl inanıyordu ise Avrupalılar da öylece onları "Tanrının kılıcı" sayıyor ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı. Bu inancın Orta-şark Hristiyanlarında ve Müslüman dünyasında da mevcut bulunduğu görülecektir. Oğuz Han'ın, Göktürklerin ve Oğuzların rehberi kurt olduğu gibi Hunlara da göç ve seferlerinde uğurlu bir geyik veya benzeri bir hayvanın önlerinde kendilerine yol gösterdiğine, istilalarını da bu suretle yaptıklarına inanıyorlardı.⁴ Bu münasebetle aşağıda görüleceği üzere, Süryani Mihael'in Oğuzların kurdunu "köpeğe benzer" bir hayvan yapması gibi Avrupalıların da onu geyik sanmalarını hatırlatabiliriz.

Gök-Türkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği millî şuur ve cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihte daha müstesna bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen millî ve yabancı vesikalar çok bol ve değerlidir. İlk Gök-Türk kağanı Tuman (Bumin), henüz istiklal hareketine giriştiği ve yabgu ünvanını taşıdığı bir zamanda, M.S. 545 yılında, kendilerine Çin elçisi gelince "Bütün Türkler bununla devletlerinin yükseldiğine inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı."⁵ Daha sonra gelen Bizans elçisi ile vaki bir konuşma Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesine bağlı bulduklarını açıkça meydana koyar. Filhakika garbi Gök-Türklerin hükümdarı İstemi Han Bizans İmparatoru Justinus'a Manyak adlı bir elçi göndermiş; imparator da Zemarkos adlı kendi elcisini 568 de hana yollamıştı. Kara-şar şehri şimalinde, yazlık ordugâhı Ak-dağ civarında, elçiyi kabul eden Türk hükümdarının, görüşme sırasında, gözlerinden yaş akar. Zemarkos sebebini sorunca. O: "Atalarımızdan işittik ki Garp İmparatorluğu (Roma-Bizans) elçileri geldiği zaman bu, bizim için artık yeryüzünü fetih ve istila edeceğimize delalet eder" cevabı ile bu sevinç yaşlarını döktüğünü, cihan hâkimiyeti inancının daha devletin kuruluşundan önce mevcut olduğunu ve böylece komşu kavimlere de yayıldığını ifade eder.⁶ İstemi Han'ın oğlu ve halefi Tardu Han, Ak-hunları kendi hâkimiyetine alan büyük zaferi üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubu: "Dünyada yedi iklim ve yedi ırktın büyü kağanından Romalılar imparatoruna..."

Bizans elçisi Priskos Hunların, Attila'nın ilahi bir menşeden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendilerine ait olduğu akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler.

Gök-Türklere ait Orhun Kitabeleri ise baştanbaşa milli şuur, demokratik ruh, insanlık duygusu ve cihan hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir.

ibaresi ile başlar ve bu şuurunu belirtir. Avar Hanının mektubu da hemen aynı duygu ve kelimelerle yazılmıştı.⁷

Gök-Türklere ait Orhun Kitabeleri ise baştanbaşa milli şuur, demokratik ruh, insanlık duygusu ve cihan hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Kitabe: “Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişiöğlü yatılmış; kişiöğülları üzerinde de dedem Bumin ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar, harpten vazgeçirmişler, başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi... Böylece sahipsiz ve teşkilatsız Gök-Türklere nizamı koyup hüküm sürmüşlerdir” hitâbı ile bu mefkûrelerini millete ve dünyaya duyuruyor; muahhar nesillere miras bırakıyorlardı.

Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felaketinden harici bir kuvvetin değil, sadece kendisinin mes’ul olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, adil ve millî şuura sahip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürerken yalnız millî şuur değil siyasi düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Gök-Türk devletinin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gururunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren Çin esareti zamanına ait acı hatıraları halka anlatırken de derin millî duygularını, ıstırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifade eder: “Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde senin ilini ve *türe’ni* (devlet ve nizamı) kim bozdu? İtaatin sayesinde seni yükselten hâkim kağanına ve müstakil devletine fenalık eden sensin. Silahlı ve mızraklı askerler mi gelip seni dağıttı ve götürdü? Ey mübarek Ötüken halkı! Siz kalkıp şarka ve garba göçtünüz. Kârın şu oldu: Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı. Oğulların köle ve kızların cariye oldu” der ve sert ihtarını yapar: “Ey Türk milleti, titre ve kendine dön.!” Han bu ifadeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiç bir kuvvetin Türk milletini sarsamayacağını, fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir. Burada Han’ın mesuliyet yüklediği halk değil, beyler ve yüksek tabaka hakkında şikâyetçi olduğu aşığıda görülecektir, Zira devletin kuruluşu ve yükselişinde kağanlar daima halkın hissesini millî şuur ve vatansızlıklarını takdirle karşılamış ve bunu belirtmişlerdir.

Türk hakanı bu esaret devrinin utanç verici manzarasını çizerken de milletine Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanmamasını, hilelerine karşı uyanık bulunmasını ve Çin'e giderse yok olacağını ısrarla tekrarlamıştır. "Ey Türk milleti! Sen Ötüken'de oturup kervan ve kabileler gönderirsen ebedi devletini muhafaza edersin. Türk kağanı burada oturdukça senin için bir kaygı olmayacaktır" ifadeleri ile millî şuur ve birliğe sahip olmak sayesinde hiç bir dış tehlikeden korkulmayacağına dair inancını te'yid eder.⁸ Bilge Kağan Ötüken'in mübarek (*iduk*) bir yer olduğunu, dünyayı idare için de en müsait bir duruma sahip bulunduğunu belirtirken de vatan duygusunun şahane bir örneğini verir. Türkler arasında bu an'ane o kadar kuvvetli ve yaygındır ki Kaşgarlı Mahdud da Altay bölgesinin kutsiyetini İslam dini ile de te'yid ve takviye eder.

**Bilge Kağan
Ötükenin
mübarek (*iduk*)
bir yer olduğunu,
dünyayı idare
için de en müsait
bir duruma sahip
bulduğunu
belirtirken
de vatan
duygusunun
şahane bir
örneğini verir.**

Nitekim Hazret-i Peygamber'in "Türklerin Allahın ordusu" olduğuna dair kutsi hadisi bu bölge ile alakalı olarak kitabına derceder ve Tanrının Türk milletini havası en sağlam olan bu ülkede iskân ettiğini söyler; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve asla kibir yapmadıklarını da ilave eder.⁹ Çağdaş Bizans tarihçisi Menandros Türklerin bu yüksek hâkimiyet bölgesini, dağlarının azameti ve meyvelerinin bolluğu ile sevdiklerini, buralarda hiç bir zaman bulaşıcı bir hastalık ve zelzele vuku bulmadığını iftiharla söylediklerini, bu sebeple de bu bölgeyi takdis ettiklerini ve burasını en kudretli kağanlara bir kanun ile ayırdıklarını yazar.¹⁰ Böylece Ötüken Türk hâkimiyeti merkezi ve kutsiyeti dolayısıyla Kun, Gök-Türk ve Uygurlarca, daha sonra da Moğollarca (Karakorum) kıymet kazanmış ve imparatorluk kurmak için buraya sahip olmak telakkisi hüküm sürmüştür.

Cihan âkimiyetinin İlahi Menşei

*"Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın
diye beni kağanlığa oturttu."* (Bilge Kağan)

Eski Türkler kadir-i mutlak bir Allah'a ve onun cihan hâkimiyetini kendilerine ihsan ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan. "Tanrı irade ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizama soktum" derken dindarlığını ve hâkimiyetinin semavi menşeiini belirtiyordu. Nitekim "Tanrı güç verdiği için" Türk askerleri kurt gibi ve düşman askerleri koyun gibi idi. Çin

Nitekim “Tanrı güç verdiği için” Türk askerleri kurt gibi ve düşman askerleri koyun gibi idi.

esareti zamanında da “Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İltiş Kağanı ve anam İl-Bilge Hatunu gökten tutup yükseltmiştir”. Fakat Türk Tanrısı sevdiği ve himaye ettiği milletin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, millî örf ve nizam (*türe*)den ayrıldığı zaman onları cezalandırır; kendilerini Çin’in esaretine düşürür. Gerçekten, Tonyukuk’un söylediği gibi, bu sebeple “Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti.”¹¹ Bununla beraber burada da yine ceza vermek suretiyle Tanrının Türk milletini kurtuluş yoluna sevk etmek ve korumak iradesi sezilmektedir. Bu inanç dolayısıyladır ki “Türkler hudutlarını geçmeğe karar verdikleri zaman bir mabede gidip zafer için dua ediyor; ondan sonra ordularını toplayarak Çin’e doğru taarruza geçiyorlardı.”¹² Bu inanış bir dilek ve şükran duygusundan ibaret olmayıp hâkimiyetin kendilerine bizzat ilahi bir ihsan olduğuna da inanıyorlardı. Hakanların kitabe, *yarlığ* (ferman) ve mektuplarının başına koydukları ibare veya formüller bu hususu daha açıkça meydana koyuyordu. Nitekim Gök-Türk hanı “Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan tahta oturdum. Siz küçük kardeşlerim, yeğenlerim, genç şehzadelerim, bütün soyum ve milletim; sağdaki şad beyler ve soldaki *Tarhan* ve *buyruk* beyler sözlerimi sonuna kadar iyice dinleyiniz!” derken hâkimiyetin bu semavi menşei inancını tekrarlıyordu.¹³ Şamanî dinine göre yüksek ruhlar ölünce Tanrının yanına gittikleri gibi doğuşları da: öylece gökle alakalı idi. Bu sebeple ilahi himaye ve hâkimiyet ihsanı dışında hakanların dini inançlara aykırı bir kudret ve iddiaları bahis mevzuu değildi.

Oğuz Han hâkimiyetini ilahi bir menşeden almış; Uygur hanları semavi bir nurdan doğmuş bulunuyordu. Asya ve Avrupa Hunlarının da Tanrının cihan hâkimiyetini kendilerine verdiği inandıklarını yukarıda izah etmiştik. Miltattan önceki asırlardan beri Hunlar kendilerini düşmanları, Çinlilere karşı üstün görüyorlar; mektuplarına “Semanın tahta çıkardığı Büyük Tan-yus” formülü ile başlıyorlardı. Avrupa Hunları da Attila’yi ilahi menşeden gelmiş biliyor; dünya hâkimiyetinin kendilerine verildiğine ve Tanrının askeri olduğuna inanıyorlardı. Nitekim Avrupalılar da onları “Allahın kamçısı” kabul ediyordu.¹⁴ Çinliler kendi imparatorlarını “Semanın Oğlu” saydıkları için bu Türk formülünü de o manada tercüme ediyor ve Avrupalılar da bunu kendi dillerine bu manası ile naklediyorlardı. Türk vesikaları meydana çıktıktan, Türklerin kadir-i mutlak Tanrının emrinde ve himayesinde oldukları, onun yüceliği karşısında kendi tevazu’ ve acizlerini itiraf ettikleri anlaşıldıktan sonra artık “*Tangri-teg*” (Tanrı gibi) tabirini Tanrıya benzer veya “Semanın Oğlu” değil, hakanların ilahi te’vid ve himayeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafımdan memur edilmiş buldukları manasında anlamak

icap eder ki bu telakkiye Müslüman Türklerde ve sultanlarında da rastlandığını göreceğiz. Burada yüksek ruhların ve dolayısıyla hakanların doğum ve ölümlerinde Tanrıya yakın bulunmaları inancı bahis mevzuudur. Esasen Türk hakan ve sultanlarının, bazı Eski ve Ortaçağ hükümdarları gibi, istibdada ve mutlak bir otoriteye sahip bulunmadıkları ve demokratik bir ruh ve davranış içinde oldukları da hatırlanmalıdır.

Hunların ve Gök-Türklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşumilletlere de intikal eden inanışları İslam devrinde de mevcut olmuş ve İslam akideleri ile de te'lif edilmişti. İşpara Han, Çin'e tabiiyetinden önce, "Elli yıldan beri Tanrının

Hunların ve Gök-Türklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşumilletlere de intikal eden inanışları İslam devrinde de mevcut olmuş ve İslam akideleri ile de te'lif edilmişti.

koruğu Gök-Türkler... 100.000 kişilik bir orduya sahip bulunuyorum" ifadesiyle hanlar gibi Türk milletinin de Allah'ın himayesinde bulunduğu dair Çin kaynaklarının kayıtları Orhun Kitabelerinin beyanlarını te'yid eder.¹⁵ Bu inanış ve deliller dolayısıyla "Gök-Türk" adının başına konan kelimeye gök veya mavi değil, semavi manasını vermekte isabet vardır. Bu da hükümdarlar gibi milletin de ilahi himayeye ve semavi sığata sahip olduğunu ifade eder ki bu husus diğer vesikalarla da sabittir. Türklerden pekçok kültür, dilve din unsurları alan ve Oğuz destanını da benimsemeğe çalışan Çingiz Moğolları da kendilerine "Kök Moğol" adını verirken aynı manayı kastediyorlardı. Bu tarihte görülen *Sagun*rütbe adı da bazen "*Kök-Sagun*" şeklinde bu kelime ile birlikte kullanılmıştır.

Türk hâkimiyetinin ilahi menşesine ve hakanların dünya hükümdarı olduklarına dair inançları yabancı hükümdarlara gönderilen mektupların başlangıç formüllerinde daha kat'ı bir şekilde meydana çıkar. Filhakika Gök-Türk hükümdarı İşpara Han'ın (581-587) kuvvetli zamanında, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektup "Tanrı tarafından gönderilmiş (veya gökte doğmuş) Büyük Gök-Türkler İmparatorluğunun bilge kağanı Şa-po-lu (İşpara) formülü ile başlamıştı ki kitabelerde bulunan unvan ve sıfatlar aynen tekerrür etmiştir.¹⁶ Tardu Han'ın 598 yılında, Bizans imparatoru Maurikianus'a gönderdiği mektupta "dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kağanı" ibaresi de bu manada kullanılmıştı. Hunlardan sonra İtil boyundaki "Büyük Bulgaristan'dan ayrılıp Balkanlara gelen, Türk dil, din, kültür ve divan usullerini (*chancelerie*) de birlikte getirerek devlet kuran Tuna Bulgarları da hâkimiyetin semavi menşei inancına bağlı bulunuyorlardı. Bulgar Han'ına ait bir kitabe: "Tanrı tarafından (gönderilmiş veya nesb olunmuş), Tanrıya benzer Melemir Han" (831-852) başlangıç formülü de tamamen Türk siyasi anlayışı ve inanışının bir ifadesi

Asya'da Gök-Türklerin halefi olan ve onların yerinde devlet kuran Uygur hanları, destanlarına göre, semavi bir ışıktan geldiklerine inandıkları gibi, hâkimiyetlerinin ilahi menşeden çıktığını gösteren birçok ibareleri (mesela Tangrı'dan kut bulmuş) ihtiva eden vesikalar da bırakmışlardır.

idi.¹⁷Asya'da Gök-Türklerin halefi olan ve onların yerinde devlet kuran Uygur hanları, destanlarına göre, semavi bir ışıktan geldiklerine inandıkları gibi, hâkimiyetlerinin ilahi menşeden çıktığını gösteren birçok ibareleri (mesela Tangrı'dan kut bulmuş) ihtiva eden vesikalar da bırakmışlardır. Bir Uygur hükümdarı 1027'de Gazneli Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubu "*Göklerin sahibi (Tanrı) yeryüzü ülkelerinin ve birçok kavmin hâkimiyetini bize verdi*" cümlesi ile başlar. Uygurların han'ı bu devirde büyük bir hükümdar olmadığı halde bile yine resmi Türk cihan hâkimiyeti mefkûresine ve diplomatik usullerine sadık kalıyor; bu sebeple de Müslüman Türk sultanına "yay ile ok" gönderiyordu.¹⁸

Çingiz Moğolları Türk kültürünü, destanını ve ananelerini Uygur yazısını ve birçok müesseseleri Uygurlardan alırken memurları ve divan teşkilatı ile birlikte cihan hâkimiyeti formüllerini de iktibas etmişlerdi. Bu sebepledir ki cihan hâkimiyeti formülünü, çok defa, Moğolca değil, Türkçe yazıyorlardı. Nitekim Güyük Kağan'ın Papa IV. Innocent'e gönderdiği cevabi mektup (*yarlığ-ferman*): "*Mengü Tengri küçinde kür uluğ ulus'nung han yarlığımız*" (yani ebedi Tanrının kudreti ile büyük milletin deniz gibi hanı, bizim fermanımız) ibaresi ile başlar ve

Farsça olarak devam eder. Bu formülün Moğolcası Han'ın mühründeki yazıyı teşkil eder. Buna "Büyük Moğol" adı ile "itaat eden milletlere varınca ona saygı ve korku duymaları gerektir" ibaresi de ekleniyorsa ki bu son kısım, Türk hâkimiyet ve insanlık anlayışına aykırı olduğu için Türkçelerinde mevcut değildi. Bu Türkçe formülün Moğolcası: "*Mongke Tangrı-yin küçündür yeke Mongol ulus-un dalay-ın hanu yarlık il bolga irgen-dür kürbesü buş ireteğüy ayutugay*" şeklini almıştır ki buradaki kelimelerin çoğu da aslen Türkçedir. Mengü Han'ın Fransız kralı Saint Louis'e gönderdiği *yarlığ* (ferman) da bu mahiyette olup dünya hâkimiyetinin kendisine ait olduğu, krala iki kişinin gerebileceği bir yay ve iki gümüş ok da gönderdiği, İslam memleketlerini istilada Moğollarla birlikte olursa kendi memleketlerini krala bırakacağı, aksi takdirde bu ok ve yayların kullanılmak üzere iadesini bildiriyordu. Papanın elçisi Ascelin, şarkta Hristiyanları korumak ve Müslümanlara karşı ittifak yapmak maksadı ile 1245 yılında, Moğolların İran ve Anadolu'da kumandanı bulunan Baycu'ya

gelip ona *insanların en büyüğü* ve Hristiyanların başı *Papa'*nın temsilcisi olduğunu beyan ediyordu. Bu ifadeden gazaplanan Moğol kumandanı *Kağanın dünya hâkimiyetine* başka bir şerik bulunamayacağını söyledi ve elçiye karşı hiddetini belirtti.¹⁹

Cihan hâkimiyetinin bu başlangıç formülü Orhun kitabelerinde geçen "*Tangrı-tek Tangrı yaratmış Türk Bilge Kağan sabım* (sözüm)" ibaresindeki manayı ifade eder.²⁰ Yukarıda belirtildiği üzere Çingiz Han da, eski Türk hükümdarları gibi Tanrının kendisini himaye ettiğine ve kendi şamanı Gökçe'nin tebşiratına göre de dünya hâkimiyetini kendisine verdiği inanıyordu. O da, Türk hanları gibi, seferlerinde Tanrıya dua ediyor; zafer kazanması için yardımcı olmasını diliyordu.²¹ Moğol fatihi, Türkistan padişahı Sultan Alâeddin Muhammed Harezşah'a karşı harekete girişirken ilk önce, Otrar şehri (Farab civarında) önünde, yalnız olarak, bir tepeye çıkıp üç gün yaptığı duayı da burada tekrar hatırlatmalıyız. Bundan sonradır ki Çingiz Han Türk-İslam dünyasının en büyük ve kudretli devletini yıkmış ve çok yüksek medeniyet merkezlerini tahrip etmişti. İslam müellifleri Harezşah'ın mağlubiyetinde gururunu, dini zaaflarını, Bağdad halifesine karşı Şiileri tutmasını ve Çingiz'in zaferinde de onun Tanrıya bağlılığını ve duasını sebep olarak göstermişlerdi.

Gürcü ve Ermeni kaynakları da Moğolların Tanrı adını dillerinden düşürmediklerini, üç defa diz çökerek ona taptıklarını ve mektuplarının başına da "*Mengü Thengri küçündür*" (Ebedi Tanrının gücü ile) ibaresini kullandıklarını yazarlar.²² Onlara göre *gökler Tanrıya* ve *dünya da Çingiz Han'a* ait bulunuyordu. Bu münasebetle de onun Türk destanlarında görülen kahramanlar gibi semavi bir nurdan doğduğuna inandıklarını belirtirler.²³ Moğollar Müslüman hükümdarlarına gönderdikleri mektupların başına da, bunu bazen Arapçaya tercüme ederek, "*Gök Tanrısının nôibi*", "*Şark-garp bütün dünyanın en büyük kağanı, bütün hükümdarların itaatini emreden*" şeklinde koyuyorlardı. Oktay Kaan'ın 638 (1240) tarihli bu mektubu yanında Hülâgü'nün mektubu sadece yer ve göklerin halikinin adı ile ve Arapça olarak başlıyordu.²⁴ Altun-ordu hanları bu formülü İslamiyet'e uydurarak "*Mengü Tanrı gücünde, Muhammed Resulullah, Hacı Giray sözüm*" şeklinde yazıyorlardı. Timur'un paraları üzerinde bu formül Moğolca yazıldığı halde torunu "*Uluğ beg Gürğan sözüm*" tarzında Türkçe ibareyi kullanıyordu. Fatih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferini, Türkistan hükümdarlarına bildiren Uygurca yarlığı "*Allah*

Çingiz Han da, eski Türk hükümdarları gibi Tanrının kendisini himaye ettiğine ve kendi şamanı Gökçe'nin tebşiratına göre de dünya hâkimiyetini kendisine verdiği inanıyordu.

Türk hanedanlarına mensup hakan, sultan, şehzade ve beylerin, mukaddes menşeleri ve Oğuz Han nesli bulunmaları dolayısı ile ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu.

*Teâlâ'nın inayeti ile Sultan Muhammed Han sözüm" ifadesile aynı divan an'anesine uygun olarak başlıyordu.²⁵ İslami şekli ile bu başlangıç ifadelerine Osmanlı sultanlarının Uygurca olmayan mektuplarında da rastlanır. Filhakika Yavuz Sultan Selim'in *el-Müeyyed min indilldh Ebu'I-Muzaffer* ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya ve İspanya hükümdarlarına, tuğrası ile birlikte ve "*Hak Telalanın inayeti ve ulu Peygamberimizin mucizatıberakatı ile ben ki yer-yüzü hakanlarına taç giydiren, sultanlar sultanı ...*" ibaresile başlayan mektupları eski Türk cihangirlik ve ilahi hâkimiyet an'anesinin İslami bir şekil olarak Osmanlı devrine kadar yaşadığını göstermektedir.²⁶*

Türk hanedanlarına mensup hakan, sultan, şehzade ve beylerin, mukaddes menşeleri ve Oğuz Han nesli bulunmaları dolayısı ile ölüm cezalarında

kanları akıtılmıyordu. Nitekim Şamanî devrinde olduğu gibi, Selçuklularda ve Osmanlılarda da isyan eden hanedan mensuplarının idamları kan akıtılmamak gayesi ile yayın kirişi ile boğdurulmak üzere cezaları infaz olunuyordu.²⁷ II. Murada şehzade Mustafa'yı Düzmece saydığı için onu yayın kirişi ile değil alelade surette idam etmişti. Bu münasebetle Selçuklularda ve ilk Osmanlılarda hanedan mensupları ile bazı büyük devlet adamlarının, İslam an'anesinde mevcut olmadığı hâlde, mumyılanmak suretiyle defnedilmelerini de eski Türk anane ve müesseselerinin devamlılığı bakımından kayda şayan buluruz.²⁸

Hristiyanlığın cihanşümül davası ve ilahi hâkimiyet telakkisi İslam'ın ve Türklerinkinden çok farklıdır. Hristiyanların reisi olarak Roma'da oturan Papa, orada şehit edildiğine inanılan havari (*apotr*-apostole) Saint Pierre'in vekili ve bu sıfatla da İsa'nın gözüken başı ve ilahi iradenin temsilcisi sayılmış; bu sebep ve sıfatları dolayısıyla da "hata işlemez" (*layuhti-Infailleble*) olduğuna inanılmıştır. Bu sıfatlar kilisenin yalnız dini değil bilahare dünyevi hâkimiyet ve tahakkümüne de sebep olmuştur. Hazret-i İsa bir cemaatin idaresi ile meşgul olmadığı için "Allah'ın hakkını Allah'a ve Kayser'in hakkını Kayser'e" bıraktığı halde papalar, Orta-çağda, ruhani hâkimiyetlerine cismani saltanatlarını da ilaveye başlamışlardı. Bu da meşhur ilahiyatçı St. Thomas'ın "beden ruha tabidir" düsturuna dayanıyordu. Hâlbuki İsa'nın ilahi hâkimiyeti ilahi adaletin hüküm sürmesi manasında olup Papalığın dini ve siyasi tahakkümü bahis mevzuu değildi. Nitekim Katolikler dışında kalan diğer Hristiyan mezhepleri ve onların mümessilleri hiçbir zaman böyle bir dini ve siyasi hâkimiyet iddiasında bulunmamışlardı. İslamiyet'te Hazret-i Muhammed

aynı zamanda bir devletin de kurucusu olduğu, din ve dünya işlerini de Kuran'a göre idare esaslarını koyduğu için "Peygamberin halifeleri iki vazifeyi birleştirmiş oldukları halde din ve dünya işlerinde böyle bir kudrete de sahip bulunamamış ve İslam'ın (Kur'anın) koyduğu kanunlar dâhilinde kalmaya mecbur edilmişlerdi. Bu sebeple Kuran'da geçen "Allah'ın halifesi" tabiri umumi ve mecazi bir manada olup halifelere ve hiçbir kimseye böyle bir hudutsuz salahiyet tanınmamıştır. Türk sultanları bazen "Yeryüzünde Allah'ın gölgesi"(Zillullah fi'l-âlem), "Allah'ın halifesi" veya "Allah tarafından te'yid edilmiş" sıfatlarını kullanırlarken bu sonuncu manayı kastediyor; sadece İslamiyet ve hak yolunda Allah'ın yardımına mazhar bulduklarına inanıyorlardı. Bu da Türklerin İslam'dan önceki cihan hâkimiyeti anlayışı ve tabirlerine uygun bulunuyor ve İslamiyet'le de te'yid olunuyordu.

Cihan Hâkimiyetinin Maddi Kaynakları

*"Size ilahi menşeden gelen
atlar takdim edilecektir."* (İşpara Han).

*"Olmasun ki oturak olasız, beylik
Türkmenlik ve yörüklük edenlere kalur."* (Osman Gazi).

Türklerde millî şuurun çok eski devirlerde uyanması, İslam cihadına uygun bir savaşçılık ruhu, nihayet ilahi himaye ve kadere kuvvetle inanış tarihi kudret ve hayatiyeti arttırmaya ve cihan hâkimiyeti mefkûresini ve dünya nizamı davasını yaratmaya sebep olmuştur. Fakat bizzat bu mefkûre bile maddi kudretle yaşayabilir ve insanlık ideali ile uzlaşarak gelişebilirdi, Gerçekten Türkler bizzat askeri ve siyasi bir kudrete sahip olmasa veya başka bazı kavimler gibi uzun bir esaret devri yaşasalardı böyle bir mefkûre doğamaz ve bahis mevzuu olamazdı. Nitekim uzun devirler Türk ve Cermen kavimlerinin hâkimiyetinde yaşayan Ruslar asla bir devlet kurmağı düşünemiyorlardı. Türklerden sonra Cermenlerin nüfuzuna giren Ruslar, kendi eski kronikleri Nestor'un rivayetine göre, Baltık denizi ile Karadeniz arasında ticaret yapan İskandinavyalı Vareg'lere müracaat ederek: "Bizim memleketimiz çok büyüktür ve her şey boldur. Fakat nizam ve adalet yoktur. Geliniz bu memleketi alıp bizi idare ediniz" demişlerdi. Rus adını alan bu İskandinavlıların reisi Rurik idaresinde, 862 yılında, Kiev etrafında Rusya teşekküle başladı. Nitekim Slavlar eski devirlerde teşkilat ve devlet kuramayı başka milletlerin esiri olmuşlardı. Esasen Avrupa dillerinde kullanılan "esclaoe" (esir) kelimesi de Slav İslam-Türk kaynaklarında (Saklab-Sakalibe) adından gelmiştir. Bu sebepledir ki meşhur Alman mütefekkeri Herder: "Slavlar tarihten ziyade haritada yer tutmuşlardır" hükmünü verebilmişti.²⁹ Filhakika Slav tarihi mütehassısları da Rusların ve diğer Slav

Eski Romalılar nasıl imparatorlukları ve cihan hâkimiyetleri dolayısıyla hukuk sahasında ilerlemişlerse Türkler de Türkistan'da ve Anadolu'da hukuk ilmi ve tatbikatı ile İslam hukukunda yüksek bir mevki kazanmışlardır.

kavimlerinin (Bu arada Rumenlerin) Hun, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman ve Altun-ordu Türklerinin uzun süren idareleri altında kalmış; onlardan siyasi ve medeni birçok tesirler aldıklarını meydana koymuşlardır. Hatta bunlar arasında Çek âlimi J. Peisker Slavların devlet kurma kabiliyetinden mahrum bulduklarını ileri sürmüştü; Slav hukuku tarihi üzerinde çalışan K. Katlee de Türklerin onlar üzerindeki kültürel ve hukuki tesirlerini göstermiştir.³⁰ Bununla beraber Türk tesiri ile teşkilatlanan Rus'lar gittikçe büyümek ve kuvvetlenmek sayesinde önce Üçüncü Roma olmak, daha sonra Pan-slavizm mefkûresine sahip bulunmak, şimdi de komünizmle karışık olarak, cihan hâkimiyeti davasına girişmek suretiyle siyasi düşünce ve millî mefkûre sahasında büyük bir inkılâp yapmışlardır. Fakat Rus halkının, Çarlık devrinde olduğu gibi, Bolşevik idaresinde de mutlak bir itaat ve inkıyad psikolojisine sahip olması bu milletin hâlâ eski hüviyetini tamamıyla

değiştiremediğini göstermektedir. Bunun gibi, adalarda yaşamasına rağmen, İngiliz milletinin denizciliğe alışması da Yeniçağların başlarında olup bu millet Okyanuslara açılmak, ticaret şirketleri vücuda getirmek suretiyle modern çağların en büyük imparatorluğunu kurmuş; bu sebeple cihan hâkimiyeti davasına ve üstün bir millet duygusuna erişmiştir. Eski Romalılar nasıl imparatorlukları ve cihan hâkimiyetleri dolayısıyla hukuk sahasında ilerlemişlerse Türkler de Türkistan'da ve Anadolu'da hukuk ilmi ve tatbikatı ile İslam hukukunda yüksek bir mevki kazanmışlardır. Buna mukabil denizci cumhuriyetler hâlinde teşekkül eden ve Ortaçağın sonlarında ticaretle zenginleşen İtalyanlar da yeni şartlara göre, Roma'nın askeri kabiliyeti yerine sanatta mümtaz bir mevki almışlardır. Bu misaller milletlerin güç ve inançları arasındaki münasebetler için hatırlatılmıştır.

Türklerin tarih sahnesinde cihan hâkimiyeti mefkûresi ile çıkışlarında da ilk amilin manevi değil askeri kudretin rol oynadığı, onun doğurduğu mefkûrenin de maddi kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddi sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Gerçekten atın Orta-Asya ovalarında ehlileştirildiği ispat edilememiş ise de bu hayvanın, ilk defa olarak, bir savaş vasıtası hâline getirilmesi ve okçu süvari ordularının meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askeri üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır.

Filhakika, ilim âleminde kabul edildiğine göre, ilk önce Türkler (Hunlar) koşum takımları, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde sür'atlı bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Bununla muvazi olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştı. İşte Türklerin askeri kudreti ve dünya hâkimiyeti davasında at ve silahlar ilk imkânı hazırlamıştı. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılâp yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hâkimiyet kazanması tabii idi. Zira Çinliler atı arabaya koşmayı biliyor; fakat ona binemedikleri için süratli hücum, çevirme ve ricat hareketleri yapan Türk süvarilerine karşı dayanamıyor ve kolaylıkla bozguna uğruyorlardı. Çinliler Türk'lerden ata binmeyi, koşum takımlarını öğrenmişler. Bu münasebetle de kendi geniş elbiselerini, üstü açık ayakkabılarını ve kısa kılıcı terk etmek lüzumunu anlamışlardı. Bununla beraber Türkler yine de askeri üstünlüğü muhafaza ediyorlardı. Avrupalılar da, Çinliler gibi ata binmeyi ve onu bir muharebe vasıtası olarak kullanmayı Hun'ların istilaları sayesinde öğrenmişlerdi, Gerçekten Yunanlılar, Romalılar, Cermenler ve Goller de atı kullanıyor; fakat ona binemiyor ve koşum takımlarına sahip olmadıkları için süvari kuvveti vücuda getiremiyorlardı. Hunlar at ve süvarileri sayesinde Avrupa'da da üstünlüğü elde tutuyor; fetih ve istilalarını kolayca yapıyorlardı.

Türkler asker bir millet olarak çadır-hamam (çerge) ve seyyar hasta-haneleri de keşfederek at üstünde orduları ile birlikte taşıyor ve bunlardan istifade ediyorlardı. Bizanslılar Türklerden aldıkları hadm-i seferi'yi ordularına eklemişlerdi. Selçuklu, Harezmi ve Ak-koyunlu hükümdarları mükellef çergeleri ile hareket ediyor ve seferde bunlar içinde yıkıyorlardı. Türklerin gömlek giydikleri zamanlarda Romalıların henüz çamaşır kullanmamaları da dikkate şayandır. Bu münasebetle eski Yunan gibi İslam dünyası da burun mendilini bilmiyordu. Hâlbuki Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere Türkler "Burun temizlemek için cepte ipek bir kumaş parçası" (Mendil) taşıyor ve buna "ulatu" adını veriyorlardı. Nitekim Kaşgarlı Türklerin "ütü" yapmayı bildiklerini ve bizzat bu kelimeyi kullandıklarını söyler. Avrupalılar mendil kullanmayı XV. asırda Türklerden öğrenmişlerdi. Avrupa'da kullanılan "ehemise" (gömlek) de Arapça "kamis"ten gelmiştir. Türkler askeri bilgi, terbiye, muharebe usulleri ve disiplin sayesinde Eski, Orta ve Yeniçağlar başında daima üstünlüğü elde tutmuşlardı, Nitekim eski müellifler Türklerin saldıñ, çevirme ve sahte ricat hareketleri ve muharebe taktikleri dolayısıyla hayretlerini belirtmişler, ordularının şaşkınlığa düştüklerini kaydetmişler ve hatta bu taktikler dolayısıyla mertçe muharebe etmediklerine dair garip düşünceler de ileri sürmüşlerdir.³¹ Türkler Kunlar devrinden beri, anasının himayesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde' geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla

Bu sebeptendir ki Orta-çağ kaynakları Türk askerlerinin *kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaştıklarını* hayretle tasvir etmişlerdir.

birleştirmişlerdi. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kıymız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Hun, Gök-Türk, Selçuklu, Moğol ve Osmanlı imparatorlukları da at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler sür'atlı süvarileri ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara girişiyor; uzak-yakın ülkeleri fethediyorlardı. Komşu milletlerin yaya veya ağır hareket eden zırhlı orduları ani baskın ve hücumlarla ve öne, arkaya ok atmak suretiyle şaşkına çevriliyor; daima teşebbüsün elde tutulması sayesinde düşman safları bozuluyor; ondan sonra da son ve imha savaşı başlıyordu. Bu durum zaferlerin az bir zayıyla kazanılmasına yardım ediyordu. Bu sebeptendir

ki Orta-çağ kaynakları Türk askerlerinin *kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaştıklarını* hayretle tasvir etmişlerdir. Türklerin atlarını ve süvari teşkilatlarını devrimizin zırhlı vasıtalarına, hatta tayyarelerine benzettiğimiz zaman tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebini daha kolay anlarız.³²

Türklerin hayatında ve cihan hâkimiyetinde bu derece mühim mevki olan atın artık kutsal bir mahlûk sayılması, tarih ve destanlarda. Orhun kitabelerinde, adları ve menkıbeleri ile yer alması tabii idi. Nitekim Kunlar ve Gök-Türkler atı mübarek sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da aslında gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. Yukarıda, başka bir vesile ile kaydettiğimiz üzere, VI. asırda Gök-Türk hakanı "Size ilahi menşeden gelen atlar takdim edilecektir" ifadesini taşıyan mektubunu yazarken bu kutsiyeti daha bariz bir şekilde belirtmiştir.³³ Şamanî Türkler kağan ve kahramanların cennette (uçmak) de atlarına bineceklerine inandıkları için ölünce onları da ölüleri ile birlikte defnediyor; Allah'a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında bu müstesna yaratık da yer alıyor; yabancı hükümdarlara gönderilen en kıymetli hediye de at teşkil ediyordu. Tarih, destan ve efsanelerimizde at hakkında çok zengin malzeme vardır. Türkler İslam olunca at kültürünü de birlikte Yakın-sarka getirmişlerdi. İlk İslam devrinde "Türk atı" (Esb-i Türk) meşhur idi. Mübarek Zengî'nin 1160 (555) da atlara dair te'lif ettiği Feres-name'de Huttalan beyinin Türk, Arap ve iğdiş olmak üzere 1000 at sürüsü ve bunların terbiyesine bakan Türkmen, Arap ve Horasan'lı 10 üstat bulunduğu yazılmıştır. Selçuklularda ve Osmanlılarda da at bu ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Kastamonu beyliğinin yetiştirdiği atlar, dünyaca meşhur olup Arap atlarından üstün sayıldıkları için, her biri bin altın dinara satıyordu.³⁴ Türk at kültürü ile birlikte *iğdiş, yağız, ulak, yam, yamçı, yulku* ...kelimeleri de Arapçaya ve Farsçaya geçmiştir. Yonca ziraatı da Türkistan'dan Çin'e

intikal etmiştir ki bu da eski Türkçe atın ismi olan yond (yond-ca)dan gelmektedir.³⁵

Göçebe imparatorluklarında hayvancılık nasıl iktisadi faaliyetlerin esasını teşkil ediyorsa at da öylece askeri kudretin kaynağı idi. Bu sebeple Türkler çok sayıda at yetiştiriyordu. M.O. 49 yılında bir Kun ailesinin 10.000 baş hayvanına mukabil 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 110.000 koyun ve sığırlarına mukabil 20.000 atı tespit edilmiştir. Gök-Türk han ve beylerinin at sürüleri de sayısızdı ve yüzbinlere varıyordu.³⁶ Gök-Türkler zamanında at, askerlik ve nakliyat dışında, sadece ziraat maksadı ile de besleniyordu. Çin yazarı Tang şuyaya göre Tulu Han idaresinde bulunan İli vadisinin garbinde, Kırgız ve Basmıl uluslarına komşu bir boy vardı ki sadece ziraat için at beslerdi. Bu boy atlarının benekli rengine göre isim almıştı. Bunların Oğuzlardan Alayondu kabilesi olduğu anlaşılıyor.³⁷ Nitekim Tibetçe, VIII. asra ait yeni bulunmuş bir vesikada, Ha la-yun log (Alayondu) kabilesinin kalabalık ve zengin olup en iyi Türk (Drugu) atlarını yetiştirdikleri bildiriliyor.³⁸

İşte Türklerin 2500 yıllık tarihlerinde ve cihan hâkimiyeti davalarında böylece at büyük bir rol oynamış ve maddi kuvvet kaynaklarından başlıcasını teşkil etmiştir. Ata hâkimiyet göçebelerin askeri üstünlüğü yanında kültürlerinin de yükselmesine yardım ediyordu. Filhakika

Türkler geniş imparatorlukları ve atın sür'atı sayesinde Uzak-şark ve Yakın-şark medeniyetleri ile temasa geçerek kültür mahsullerinin mübadelesine hizmet ederken kendi bilgi ve görgülerini de yükseltiyorlardı. Nitekim Yakın-şarkın fikir ve dinlerini, cam sanayini, Çin'in de ipek kâğıt ve başka mahsullerini Türkistana ve oradan da dünyaya nakletmişlerdi. Gök-Türklerin hayatları ve medeniyet seviyeleri hakkında Çin ve Bizans kaynakları mühim kayıtlar ihtiva eder. Esasen Orhun kitabeleri ve kendilerine mahsus olan yazıları da ne derece ileri olduklarını göstermektedir. Bu sebeple bir kısım yerleşik kavimlerden daha yüksek bir seviyede oldukları için atlı göçebe kültürü hususi bir mana kazanmış ve Macar âlimlerince ciddi tetkiklerle ehemmiyeti meydana çıkarmıştır.³⁹ Bununla beraber Gök-Türkler zamanından beri Türklerin mühim bir kısmı yerleşik hayata geçmiş; ziraat, ticaret

Gök-Türkler zamanından beri Türklerin mühim bir kısmı yerleşik hayata geçmiş; ziraat, ticaret ve san'atla uğraşıyorlardı. Orta Asya'nın büyük nehir vadileri ve ovaların da büyük şehirler kurmuşlar; ziraatta ileri bir sulama sistemi ile de bazı yerleşik kavimlere örnek olmuşlardı.

ve san'atla uğraşıyorlardı. Orta Asya'nın büyük nehir vadileri ve ovaların da büyük şehirler kurmuşlar; ziraatta ileri bir sulama sistemi ile de bazı yerleşik kavimlere örnek olmuşlardı. Bu sebeptendir ki İslam medeniyetinin kuruluşunda Türkistan büyük bir rol oynamıştır. Nitekim eski İslam hukukunda sulama işleri hakkında bilgi mevcut olmadığı hâlde, Abbasiler zamanında, Türkistan'da tedvin edilen "Kitab ul-kuniy" (Kanallar kitabı) adlı eser sayesinde İslam hukukunun bu eksikliği ikmal edilmiştir. Gök-Türkler ve Uygurlar zamanında Orta-Asya'nın nehirleri üzerinde, vadilerinde ve Uzak-Yakın şark büyük kervan yolu güzergâhında Türkçe isimleri ile tanıdığımız pek çok şehir ve kasaba teşekkül etmiş bulunuyordu. İlk İslam devrinde Türkistan'da bir takım büyük riyaziyeci, hukukçu ve filozofların yetişmesi de bu sayede mümkün olmuştu.⁴⁰

Bu medeni inkişafalara rağmen Türk tarihinde yine de büyük devletlerin kuruluşu, büyük istila ve fetihler bu yerleşik halkların değil teşkilatçı ve savaşçı göçebelerin eseri idi. Nitekim Şamanî Kunlar, Avrupa Hunları, Gök-Türkler, Uygurlar, Hazarlar ve Müslüman Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı sultanlıkları ve Anadolu beylikleri hep bu kudretli ve teşkilatçı göçebe veya yarı göçebe Türkler sayesinde kurulmuş ve cihan hâkimiyeti mefkûresi de bunlar arasında gelişmiştir. Bu durumun pek fakında olmayan çağdaş müellifler gibi bugünkü tarihçiler de, çok defa, tarihi devletlerin teşekkülüne bakarak, Türkleri hep göçebe sanmışlardır. Bu münasebetle Osman Gazi bile, hâkimiyet ve beyliğin Türkmenlik ve Yörüklük yani göçebelik edenlere ait olduğunu söylüyor ve oturak hayatı tavsiye etmiyordu.⁴¹ Bu kitapta yerleşik Türklerden ve medeniyetlerinden değil, cihan hâkimiyetini yaratan ve dünya nizamı davası güden göçebelere bahsetmemizin sebebi de budur.

1 De Guignes, I. s. 218, O. Lattimore, s. 361-365.

2 De Guignes, s. 392-393.

3 L. Rasonyi, Dünya Tarihinde Türklük, s. 34-35.

4 S. Eckhardt, *Attila ve Hunlar*, s. 115-116, 119, 148-151; A. Thompson, *A History of Attila*, Oxford 1948. s. 89; Priskos, bahis IV, 10.

5 St. Julien, *Documents*, s.5

6 Süryani Mihael, *Chronique*, III. s. 150. Süryani tarihçisi bu malumatı Jean d'Asie (Asyalı Yuhenna) nun üçüncü kitabından aldığını da kaydeder

7 E. Chavannes, *Documents*, s. 246, 249; Rockhill, *Journey*, s. 174 (*Theophylactes Historia*, s. 257, 382).

8 W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 102, 106, III.

9 *Divan*, I, s. 294.

10 E. Chavannes, s. 248.

11 W. Thomsen, s. 99, 116.

12 St. Julien, s. 180.

13 *Kitabe'de Tangri- teg Tangrida (gökte) bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke (tahta) oturdum.* (W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s.114; TM. III, s. 96.

- 14 De Gulnes, I, s. 218; *Attila ve Hunları*, s. 111 - 112, 149, 152, 155.
- 15 St. Julien, s. 53.
- 16 St. Julien, s. 48. Esasen mektubun ifade ve tarih usulüne dayanan P. Pelliot eldeki vesikanın aslen Türkçe yazılmış ve Türk takvimine göre tarihlenmiş olup Çinceye tercüme edilmiş bulunduğu kanaatını belirtmiştir. (*Neuf notes surr lessquestion d'Asie Central*, T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205- 206.
- 17 Ceza Feher, *Le. Titres des "Khan Bulgars"*, Th. Uspensky'ye ait hatıra kitabı, Paris 1930, s. 38.
- 18 Mervezi, s.7-8. Tabiiyet alameti olarak yayın da gönderilmesinin manasını henüz bilmiyoruz. İkişinin birlikte gönderilmesi muhakkak dostluk ve ittifak manasına geliyordu.
- 19 Rubruck, s. 26, 180, 248 - 249, *VallageduErereAscelin*, tre. Bergeron, Paris 1830, s. 233; Pelliot, *Papaute*, s. 119 - 120; Vemadsky, *The Mongols and Russia*, London 1953, s. 97.
- 20 W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, s. 122. Eski Türkçede Tanrı'nın hem gök hem de Allah manasına gelmesi şüphesiz iptidai devirlere ait düşüncenin mahsulüdür. Bununla beraber Gök-Türkler zamanında Tanrı inancı İslam'ın Allah'ına çok yakın bir mefhum haline geldiğinden "*Tanrı'da doğmuş*" ve "*Tanrı'ya benzer*" tabirleri artık Tanrı tarafından teyit edilmiş ve yüce manasına gelmiştir. Zaten Orhun kitabesi "*üze kök tangrı, asra yağız yer kılmıkta*" ibaresiyle de *Tanrının* yaratılmış gök ifade ettiğini gösterir. Moğol mektuplarının Latince tercümelerinde Çingiz hanı *Tanrı'nın oğlu* olarak göstermeleri, "*Chingiscam filius Dei*" şekli hem bu müphemlikten ve hem de Hristiyan inancından ileri gelmiş bir hata olup P. Pelliot tarafından düzeltilmiştir (*Papaute*, s. 119 - 121; Rubrock s. 249). Mamefih Pelliot'nun "*Mengü Tengri gücünde*" ibaresini "*Dans la force du Giel eternel*" şeklindeki tercümesini "*Par la force du Ciel eternel*" olarak düzeltmek gerekir.
- 21 Vernadsky, *Çingiz han yasası*, Türk hukuk tarihi dergisi, Ankara 1944, I, 116. Çingiz han, henüz mücadelesinin ilk devresinde, "*Mengü Tanrı'nın yardımı ile*" Moğolları idaresinde topladığını söylüyordu (*Moğolların gizli tarihi*), tre. Ahmed Temir, Ankara 1948, s. 136.
- 22 Brosset, *Historie de la Georgie*, I, s. 486; Kiragos, tre, E. Dulaurier, TM. II, s. 173. Bu formül İlhanlı paralarında yazılmıştı, (*Meskulat-ı İslamiye Kataloğu*, s.26).
- 23 Buguhan'ın doğuşunda ve hatta Satuk Buğra han menkıbesinde de olduğu gibi semavi ışık Türk kahramanlarının dünyaya gelişinde rol oynar.
- 24 Zehebi, *Düvel ül-İslam*. Haydar-abad, 1364, II, s. 108; Aksarayı, s. 51. Bu mektuplar Şam ve Meyyafarkın hükümdarlarına yazılmıştır.
- 25 Akdes Nimet Kural, *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 64; *Fatih'in yarlığı*, nşr. Rahmet Arat, TM. VI, s. 298.
- 26 Feridun Bey, *Mün'şedtus - Selôttin*, I, s. 392; II, s. 339.
- 27 F. Köprülü, *Türk ve Moğol sülalelerinde hanedan azasının idômında kan dökme memnuniyeti*. T. Hukuk tarihi dergisi, I, s. 1-9. Türklerde idam cezalarının ipe asılarak yapılması da galiba bu tesirlerdir.
- 28 Bu husus için, *Altun-aba vakfiyesi* (Belleten, XLII, s. 209 - 211) adlı makalemize bak.
- 29 A. Rambaud ve E. Lavissee, *Tarih-i Umum'*. Tr. tre. İstanbul 1926, s.740, 788.
- 30 F. Köprülü, *Orta-zaman Türk hukuki müesseseleri*, II. T. Tarihi Kongresi zabıtları, İstanbul 1943, s. 394-396.
- 31 O. Lattimore, *InnerAsianfrontiers of China*, 5.465; F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939, s. 7 -13; Ligeti, *Attila ve Bunlar*, I, s. 38; De Guignes, I, s. 238; St. Julien, s. 55; Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122; E. Darko, *InfluenceTouraniennes sur l'évolution de l'artmilitairedesCreces, desRomaim et desByzantins*, Byzantion, XII (1937), s. 119 - 147; *Selçuklular Tarihi*, s. 183, 254. Ebu Bekir Tahrani, *Tarih-i Diyarıbekriye*, s. 235.
- 32 De Guignes, I, s. 182-183; *Attila ve Hunlar*, s. 91.

- 33 St. Julien, s. 55.
- 34 Mesalikul-ebşar, s. 23.
- 35 Oniki Hayvanlı Türk takvimi, s. 105; Selçuklular tarihi, s. 269. At hakkında destani malumat için, A Caferoğlu, Türk onomastiginde At kültürü. TM, X, s. 201-212.
- 36 IwamuraShimbou, Nomadand Farmer in Central Asia, Acta Asitica, Tokyo 1962, III, s. 52.
- 37 Çin kaynakları bu boyun at beslediği halde ona binemediklerini ve Kırgızlara benzedikleri halde, onlarla savaş halinde bulduklarını kaydederler (Chavannes, s. 29, 58).
- 38 Reconnaisseene en HauteAsieseptentrionale, par CinqenvoyesOuigoursau VIII siecle, par J. Bacot, JA, 1956, 2, s. 147. Bu metin hakkında bir makale yazan G. Clauson Ha -la -yun -log (Alayondlu) Gök-Türk kabilesini anlayamamış, "çok muahhar ve malum Kara-koyunlug'un yanlış bir yazılışı olarak düşünülmesi mümkündür" demiştir. Yunan, Çin ve İslam kaynakları en iyi atların Fergana'nın bir kısmı Uşruşana'da yetiştiğine dair eski kayıtları da düşünerek bu kabilenin burada yaşadığını tahmin eder (JA. A propos du Manuscrit Pelliot Tibetain, CCXLV, 1957, I, s. 16-17).
- 39 Gök-Türkler ve daha sonra Türk şehirleri ve medeniyeti hakkında bak. Selçuklular tarihi, s. 353-300.
- 40 Selçuklular tarihi, s. 353-360.
- 41 Selçuk-Name, Türkçe yazma.